

A tudat alkonya

DOI: <https://doi.org/10.70510/mfsz.16326>

„Már délután olyan furcsa volt az ég / rám tört megint egy csomó emlék” – szól a Trabant zenekar száma.¹ Vajon miért oly furcsa az ég délután? És miért törnek ránk az emlékek? Persze ez csak egy dal, talán nincs is jelentősége a filozófiai gondolkodás számára. Számtalan délután volt, van és lesz, furcsa éggel és ránk törő emlékekkel, vagy éppen nélkülük. Úgy tűnhet, egy ilyen szubjektív benyomás megéneklése nem visz közelebb a délután tapasztalatának általános formájához, így nem lehet forrása fogalma megalkotásának sem.

És mégis, érezzük, hogy a szöveg valamit megszólaltat egy alapélményből. Hogy olyasmire irányítja rá a figyelmünket, ami felett általában elsikkadunk, ám most mégis ismerősnek tetszik. Mindez felvet néhány kérdést. Miért kapcsolódik össze az ég, a délután és az emlékezet? Egyáltalán micsoda egy délután, miképpen adódik számunkra? Mi teszi lehetővé bármely napszak tapasztalatát? Vajon meg tudjuk-e ragadni lényegüket, vagy ezek inkább csak afféle keretek, melyekbe – jobb híján – az élményeinket beilleszthetjük?

I. DÉL UTÁN – AZ INTERVALLUM MEGHATÁROZATLANSÁGA

Kezdjük az elején. Nyilvánvaló, hogy a délután esetében maga a kifejezés kínálja a meghatározást. Az az időtartam, mely déli 12 óra után következik. A kezdete tehát rögzített, a vége viszont nyitottnak tűnik. Ámde tudjuk, hogy a délutánt az este követi, melynek beálltát az alkony jelzi, így végül is a délután addig tart, amíg lemegy a Nap. Ez az időpont napról napra változik, ezért különféle naptárak, tájékoztatók jelzik, mikor van éppen napnyugta. Ezáltal a déli kezdet a folyton változó, mégis pontosan meghatározható véggel összekapcsolva egy hosszabb-rövidebb, ám mindig mérhető időintervallumot ad. Ha tehát a délutánt azonosítjuk a saját hosszúságával, előttünk áll a definíciója: a déltől napnyugtáig

¹ A dal címe *Már délután*, a szövegét Kecskés Kriszta és Vető János írta, a zenéjét Hunyadi Károly szerezte.

terjedő időszak, az a néhány óra, mely beékelődik a nap közepe és az este közé. Úgy tűnik, megkaptuk, amit kerestünk, a többi napszak meghatározása is hasonlóképpen történhet.

Ugyanakkor mégis hiányérzetünk támadhat. Egyrészt Bergson nyomán mondhatjuk, hogy e megközelítés az időt egyoldalúan térbeliesíti, s ennek folytán elvéri annak tartamosságát (*durée*), a lefolyás dinamizmusát, a tényleges tudati tapasztalatot (lásd Bergson 1990. 112 skk.). Másrészt már e definíció is túlmegy a pusztá mérésen és a tisztán tudományos megközelítésen, hiszen csillagászati-kozmológiai értelemben végül is nem beszélhetünk napszakokról. A Föld forog a saját tengelye körül, ezért egy adott pontján úgy látjuk, mintha a Nap bejárná a maga pályáját, ez azonban csak látszólagos mozgás, amint az Kopernikusz óta ismeretes. Valójában nincs semmiféle délután a kozmoszban, csak emberi perspektívából beszélhetünk róla. Ráadásul a Föld különböző pontjain máskor és máskor észlelhető, a jelenség tehát az emberi életvilághoz utal bennünket. Az időtartam egzakt meghatározása épp azért fontos az emberi közösségek számára, mert az idő mérése kezelhetővé teszi e viszonylagosságot, és elősegíti az emberi cselekvések, programok összehangolását. A délután általa illeszkedhet be a mindennapi élet szervezésébe, a nyelvhasználat pedig megkönnyíti az időben való tájékozódást. Bizonyos vallások például számon tartják a dél elmúltát vagy az este beálltát, mivel törvényeik ehhez igazodnak.

Ámde biztos, hogy kielégítően határoztuk meg a dél és az este, a kezdet és a vég fogalmát? A túlzott pontosság mintha elvétené a fenomént, és pontosan ezért nem lenne elég pontos. Ugyanis nem feltétlenül pont 12-kor van dél, hanem úgy a nap közepe tájékán, ebédidő körül, az este pedig nem mindig a napnyugta pillanatában kezdődik. Ez emberenként, szituációnként, kultúránként változhat, részben függetlenül a Nap állásától. Ezért helyesebb azt mondani, hogy a délután kétszeresen is meghatározatlan, mert sem az eleje, sem a vége nem egy konkrét időpont, hanem inkább olyan időszakasz, melyet nagyjából érzünk és felbecsülünk, már ha egyáltalán reflektálunk rá. A délután emberi megélése tehát igazodik ugyan valamelyest a természet törvényeihez, azonban a tapasztalat és a nyelv síkján az egymásba átfolyó, egymást részben átfedő napszakok rendjébe simul, a „helye” így folytonos változásban és viszonylagosságban van. Sőt, éppen maga a reflexió törli meg a folytonos változást, azt, ahogy a napszakok észrevétlenül átcsúsznak egymásba, ahogy tehát a teljes napot a maga nyers, eleven tapasztalatán keresztül a reflexiót megelőzően átéljük. Ha pedig ez így van, úgy a tudat körülhatárolt tárgyává válva a délután vagy más adott napszak eredeti fenoménje szinte már el is tűnik a szemünk elől, de legalábbis módosul, mert elsikkad a meghatározatlansága, képlékenysége, észrevétlen beleolvadása más napszakokba.

És mi a helyzet ama furcsa éggel és a ránk törő emlékekkel? A délután ilyen-olyan kimérése bármily hasznos vagy éppen rugalmas is, önmagában nem tud ezekről számot adni, hiszen hiányzik belőle a tapasztalásnak azon vetülete, melyet a fenti dal szólaltatott meg. Ennek megértése érdekében tovább kell hát lépniünk.

II. FÉNYEK, TEREK, ÉRZÉKISÉG

Egy napszak ugyanis nem pusztán időtartam, de fények, színek és más érzetek kavardása is, nemkülönben a térbeliség sajátos tapasztalata és újjáalakulása ezek alapján. A Nap pályája, a megfelelő évszak és az aktuális időjárás változó fényviszonyokat eredményez, egyszer felhőtakarót, másszor tündöklő sugarakat, az ég olykor megmutatkozik, máskor elrejtőzik előlünk. Így a délután sem csak az időbeliségből bukkan elő, hanem a vizualitásból is, egy nem-tárgyasuló látványból, melyet a csillagászati helyzet, a légköri állapotok és még sok minden egyéb (földrajzi viszonyok, civilizáció) határoz meg. Noha maga nem látható, mégis a dolgok, a világ meghatározott láthatóságát segíti elő. Végül is a világ mindig valamilyen napszakban mutatkozik meg tekintetünk számára, a nappal vagy az éjszaka, a hajnal vagy az alkony szükségszerűen esetleges feltételei a világ feltárulkozásának, ezáltal a dolgok, folyamatok megjelenésének is. Nincs „napszakmentes” perspektíva, noha a tárgyasító szemléletben az elgondolt világ nélkülözi e vonatkozásokat, mivel e szemlélet semlegessége elfedi a tényleges tapasztalat effajta lehetőség-feltételeit. A napszak vizualitása ugyanis speciális, nemcsak a tekintetben, hogy nem-tárgyasult látványhorizontként mutatkozik meg az égen és a földön, hanem annyiban is, hogy nem pusztán a dolgok megjelenésének, láthatóvá válásának feltételét jelenti általában, hanem a színek és a fény-árnyék sajátos tónusát is, mely megteremti a nap adott szakaszának vizuális arculatát. Mintha a napszakok a világ festményszerű oldalát mutatnák meg, egy olyan képet, melyben bármiféle alakzaton átragyog a kolorit, az árnyékolás, a körvonalak sajátos mivolta.

A nap múlása, a napszakok váltakozása ugyanakkor e fényességet és színességet, a világ adott látványát szintúgy a rejtőzködés és megmutakozás kettős játékával, egymásba fonódásuk által állítja elénk. Olykor észrevehetővé válik egy délután a világ-háttérből előlépve, míg máskor visszahúzódva szinte észrevétlen marad az általa előtérbe állított világ-látvány mögött. Előtűnik és eltűnik, felmutatja, majd elrejtő ön magát vagy a világot. Előfordul, hogy éppen a seszínű egyhangúságban mutatja meg magát, a környezetükből ki nem bontakozó dolgokban. A téli délutánok kilátástalan szürkésfehérségében, mikor mintha nem lenne időmúlás, és a felhők olyanok, akárha önmagukba folynának bele, hisz selymes, habzó tolulásuk közepette nem haladnak semerre. Ilyenkor a délutáni ég mintha az égi délutánt hozná közelebb, és e mozdulatlanságban felsejlik a világ tovaáramlása. Mikor a fények, a színek, a lefojtott napsugár késleltetnek valami elodázhatatlant, melynek talán nincs is pontos neve.

Máskor a tavaszi vagy nyári verőfény éppenséggel elrejtő előlünk. Elbújik a színek és a fény játéka által megképzett terekben, a jól elkülönült tárgyakban. Mert oly éles kontúrokkal rajzolódik ki minden, hogy paradox módon a világ zavartalan láthatósága, szinte ijesztő transzparenciája valósággal szemet szűrva kitakar minden egyebet. Pedig, ha elbújva is, de ekkor is ama délután veti elénk

a növekvő árnyékokat a földre, a fákra és az épületekre, e rejtekező napszak vonalkázza bele arcunkba az idő múlását.

A délután színeihez, fényeihez hangok, szagok és ízek társulnak, együttesen adva a napszak komplex érzéki telítettségét. Előfordulhat, hogy sajátos illata és zamata, a levegő finom rezgése, mely átjárja testünket, felülírja az elénk táruló látványt. Vagy éppen ezek hívják elő, és a színek, fény-árnyékok, körvonalak ebbe az affektív közelségbe illeszkednek bele. Minden napszak érzetek sajátos együttese.

III. HANGULAT ÉS HORIZONT, TESTISÉG ÉS ÉRZÉKI MEZŐ

Egy napszak egyfajta hangulat is, lélekállapot, akár függetlenül az óra állásától. Nem annyira a tapasztalat tárgya, mint inkább horizontja, mely meghatározza a tapasztalatot, noha jobbára rejtett formában. Körülöleli, átjárja a napi tevé-
vés ismétlődő egyformaságát, az ünnepeket és a hétköznapokat, kitölti a világ-
megélést, miközben háttérben marad. Belőle válnak ki a tapasztalat tárgyai és
alanyai, emelkednek ki az érzékelések, érzések, gondolatok és történések, me-
lyek aztán vagy megtapadnak a tudatban, vagy csak tovasodródhatnak a világ újabb
és újabb megélése felé.²

Merthogy sokszor úgy illan el egy délután, hogy szinte észrevétlenül ránk
esteledik, olyan, mintha nem is lett volna, mégis volt, a maga hiányával volt „je-
len”, az elszaladásban, eltűnésben. Nem saját létén, csupán felvett alakzatain
keresztül adott hírt magáról, beleolvadt a munkába, a beszélgetésbe, az utazásba
vagy egy ólmos fáradtságú alvásba.

Máskor viszont a horizontból az élmény középpontja felé sodródik, s szép las-
san a tudat előterébe kerül. Vagy egyenesen előtör, és húsunkba vágva különös
testi állapotokat kelt bennünk. Megjelenik a bőrünkön és a tagjainkban, a jár-
sunkban vagy a beszédünk tempójában. Végül is minden napszak a testiség egy
különös formája is, ha tetszik, kívülről behatol a testbe, hogy aztán belőle újra
kiáradjon egy testen túli tágasság, a *világ testet öltése* felé. Egy-egy napszak sajá-
tos hangulatot áraszt, amely átragad ránk, s ez visszafelé átfesti az egész világot,
mint amikor például a reggel frissessége átjárja a testünket és a világtapasztalá-
sunkat, s e frissesség a világot magát is üdévé, frissé változtatja. E sokszor átélt,

² Közismert, hogy a hangulat, hangolt-lét (*Stimmung, Gestimmtsein*) Heidegger korai főmű-
vének, a *Lét és idő*nek egyik alapfogalma (lásd pl. 29. § és 68. b. §), mely nála is összefüggésben
áll az időbeliséggel. Ennyiben a napszakok hangulat-aspektusának kiemelése támaszkodik
az ő belátásaira, s egyben ki is egészíti azokat (lásd Heidegger 2006. 134 és 339 skk., illetve
Heidegger 1989. 269 és 556 skk.). Ugyanakkor a hangulat fenomenológiai elemzése megje-
lenik már Husserl kéziratok szövegeiben is, így a *Studien zur Struktur des Bewusstseins* címmel
összegyűjtött, 1896 és 1925 között keletkezett írásokban (lásd pl. Husserl 2020. 59 skk. és 171
skk.). A hangulat husserli fenomenológiájához lásd Fisette 2021 (különösen 226 skk.).

mégis különös élményegyüttesben a napszakot immáron nem horizontálisan, hanem mintegy „vertikálisan” tapasztaljuk, saját testünk „kerülőútján” át a testünkbeli kiáramló újfajta, affektív világszerveződésben, a minket körülvevő környezet újjáalakulásában.

Ebben az újra testet öltött világban aztán létezésünk egyedi, újfajta formái rajzolódhatnak ki, minden egyes napunk minden egyes szakasza tehát erre is hatással van. A reggel, a délelőtt vagy a délután így nemcsak a világ, de vele összefonódva életünk sajátos stílusa is. Kiterjed ránk és mi is órá. Kölsönösen átjárva egymást nem annyira *bennük* vagyunk, hanem végső soron olyanná, egy kicsit talán *azzá* is válunk. Nappalivá és éjszakaivá, délelőttivé és délutánivá és így tovább. Ebben az egymásba vetülésben a napszak ideje több, mint intervallum és érzékiség, mert a világ színes vagy színtelen, fényes vagy homállyal teli mivolta olyan *állapotokat*, *helyzeteket* és *viszonyokat* hoz létre, melyekbe mi magunk is beletartozunk. A világ, ahogy a napszakok révén adódik, végső soron talán nem is létezőkből vagy éppen folyamatokból áll, hanem *együttállásokból*, *közegekből*, *érzéki mezőkből*, melyekből tudat és lét differenciálódik.³ Kora délutáni ücsörgés egy kávéház teraszán tavasszal – mindez tulajdonképpen nem dolgok, folyamatok, cselekvések rendszere, hanem olyan egész, melyet e sokfajta elnevezés egyike sem tud pontosan eltalálni, legfeljebb megközelíteni.⁴

Gondoljunk most Condillac nevezetes szobrára, mely az *Értekezés az érzetekről* szövegében jelenik meg! Midőn kezdetben csupán a szaglásra volt korlátozva, önmaga számára egy volt a virágillattal, melyet beszippantott. Nem volt még távolság érzékelése és érzéklete között, léte feloldódott benyomásaiban (Condillac 1976. 19). Talán ha mi is képesek lennénk egy olyan fenomenológiai redukcióra, mely hasonló alapállást hívna elő, úgy a testet öltött egzisztencia és a napszak egymásba vetülése átélhetővé válna. Ha mi is ott „szobroznánk” a délutánban a nap lenyugvásáig, miként Szókratész tette ama nevezetes lakomát megelőzően (Platón 2005. 28–29 [174d skk.]), úgy tapasztalható lenne, ami amúgy csak a képzelet birodalmában lehetséges. Anonim benne-létezéssel a délután közegében, ebben az érzéki mezőben egy nem-intencionális aktus révén, miközben a tudat tartózkodna a tételezésektől és a szembenállástól, ám megőrizné önmaga mélyén a figyelem egy különös módját.⁵

³ A közeg fogalmához lásd Gibson 2019. Vö. ehhez Seregi Tamás *A földről* című írását. Merleau-Ponty pedig így ír: „Eredendően nem dolgokat érzékelünk, hanem elemeket [...], világ-sugarakat (*rayons du monde*), a dolgokban a dimenziót, a rajtuk keresztül megnyíló világot...” (Merleau-Ponty 2001b. 267, illetve Merleau-Ponty 2006. 244, vö. Szabó 2005. 33 sk.)

⁴ Hasonló a világ és a dolgok húsához (*chair*) Merleau-Pontynál, vagy a szenzualitás által megnyitott, mindent átjáró érzéki elemhez Alphonso Lingisnél (lásd pl. Merleau-Ponty 2001b. 170 skk., illetve Merleau-Ponty 2006. 148 skk. és Lingis 2021. 182).

⁵ Merleau-Ponty ír arról, hogy az észlelés eredendő szubjektuma egy világban elmerülő anonimitás, általánosság, néma (jelen)lét, mely ugyanakkor visszatérés önmagához tisztán különbözőként/távolságként (*écart*) (lásd Merleau-Ponty 2001b. 251, 294, illetve Merleau-

Ehhez hasonlót tár elénk érzékletesen a Gaston Bachelard térpoétikai szövegeiben kidolgozott módszer, a *képzelet és az ábrándok fenomenológiája* (Bachelard 2011). Ennek segítségével magunk elé vetíthetjük a képzeletben megjelenő napszakokat és eseményeket, tereket és időket, melyek úgy simulnak bele a napba, hogy még a megfigyelő tekintetét is nélkülözik. Mondjuk, egy elképzelt délutánt egy ember nem járta erdőben, magára hagyott kertben, vagy egy rég lezárt épületben az alkonyt a maga hétköznapi történéseivel, melyek nem állnak össze elmondható, kerek történetté. Az idő emberi tanúsítást nélkülöző folyását a maga semmisségeivel és drámaival, állapotok, helyzetek és viszonyok, konstellációk és közegek önmagára záródó világát.

IV. TESTET ÖLTÖTT IDŐ

Vegyük most szemügyre a délutánra következő alkony és a közelgő éjszaka tapasztalatát! Condillac fent említett szobra, miután a tapintás már megtanította látását a külső dolgokról ítélni, valósággal megdöbben, mikor szembesül a nappal éjszakába fordulásával, és ennek hatására alakul ki benne az időtartam ideája (lásd Condillac 1976. 240 skk.). A napszakváltás ez esetben tehát nem egyszerűen egy tetszőleges ideát vagy ideamódosulást kelt, hanem egyenesen az idő fogalmának geneziséét eredményezi. Úgy tűnik, az éjszaka élménye nemcsak a maga empirikus sokféleségében, nemcsak mitológiai vagy művészi ábrázolásmódjában lehet érdekes, hanem filozófiai relevanciára is szert tehet. Merleau-Ponty így ír erről: „nem egy előtttem fekvő tárgy, hanem beburkol engem, az összes érzékemen keresztül belém hatol, fojtogatja emlékeimet és majdhogynem eltörli személyes azonosságomat.” (Merleau-Ponty 2011a. 328, illetve Merleau-Ponty 2012. 310.) Az éjszaka s vele együtt a többi napszak sem dolgok, de nem is csupán a világidő emberileg szemlélt szakaszai, hanem olyan élet- és világszituációk, melyekből sajátos tudat- és létmódok fakadnak.⁶

A délután például kevésbé olvasztja magába a dolgokat, mint az éjszaka, inkább kiárasztja magából, ámde ugyanúgy körülölel minket, mint amaz, hogy a világ, a létezés egy szintűgy meghatározott stílusát adja nekünk. Elnevezése dacára ugyanakkor létét az is meghatározza, amit megelőz, nevezhetnénk akár „estelőttnek” is, mert az estébe hajlik, így a közeledő alkonyat és éjszaka sej-

Ponty 2006. 225, 275). Amit itt a szerző az észlelés kapcsán ír, az átvihető a napszakokban testet öltő idő tapasztalatára is.

⁶ Husserl a mérhető, *objektív idővel* együtt az ún. *világidőt* (*Weltzeit*) is a fenomenológiai redukció hatálya alá esőnek tartja (lásd Husserl 1969. 124, illetve Husserl 2002. 152). Heidegger nyilvános időről (*öffentliche Zeit*) beszél, ami a gondoskodás tárgya, s amelyben a dolgok utunkba kerülnek. A nappal és az éjszaka váltakozását alapvetően az eszközök és tárgyak időbelüliségéhez (*Innerzeitigkeit*), illetve a mérés és az időszámítás jelenségeihez kapcsolja, így leválasztja az emberi létező alapvető időbeliségéről (lásd Heidegger 2006. 411 skk., illetve Heidegger 1989. 653 skk., vö. Heidegger 2001. 323 skk.).

telmével telített.⁷ Ez a hajlás, ez az átáramlás az utána következőbe megszabja a napszak értelmét, mivel a nappali létezés az éjszakaival kapcsolja össze, a világosságot a sötétiséggel, a létezők világát az éjféketesség alaktalan masszájával, a különállást eredményező kiáradást az egybeolvasztó megsemmisülés közegeivel.⁸ És természetesen az ébrenlét világát az *alvás*éval, melyről Merleau-Ponty másutt azt írja, hogy akaratomon kívül állva mintegy „eljön” hozzánk, leereszkedik ránk, ha testhelyzetünkkel imitáljuk, akárcsak a dionüszoszi misztériumok résztvevői istenüket. Az utánzás, a tettetés révén az elaludni vágyó jóformán tekintet és gondolatok nélküli tömeggé, masszává válik, aki csupán „az érzékek névtelen virrasztása (*vigilance anonyme des sens*) révén van a világban” (lásd Merleau-Ponty 2001a. 191, illetve Merleau-Ponty 2012. 188).⁹ Ámde miként Dionüszosz Hadésszal áll kapcsolatban, ha ugyan nem azonos vele, mint Hérakleitosz utal rá, úgy Hésziodosznál Hüpnosz és Thanatosz, az alvás/álom és a halál istene testvérek, egyaránt az Éjanya (Nüx) gyermekei (lásd Hérakleitosz 1992. 32, [B 15]; Hésziodosz 1974. 13 [211 skk.]).¹⁰ Ebben az *eljövetelben* az éjszaka és az alvás a halálhoz és az időhöz kapcsolódik.

Mindezek alapján előttünk áll az *időtudat* genezisének egyik forrása az alkonyat tapasztalatából, melyre alapozva felvázolható egy napszakokból kibomló *ontológia* is, mely a közeg, az együttállás és az érzéki mező fogalmaival operál. Az emlékezet délutáni ébredése, azok a bizonyos ránk törő emlékek most válnak érthetőbbé, nemkülönben az elvesztegetett idő vagy az oly messzire távolodott délelőtt feletti merengés. Az időtudat létrejöttének magyarázatát tehát a korábbi időfenomenológiai elméletekhez képest ki kell egészítenünk a napszakok konkrét tapasztalatával. Bergson, Husserl, Heidegger, Sartre, Merleau-Ponty, Lévinas és mások gondolatai mellett és belőlük kiindulva számot kell vetnünk a reggel és a délután, az alkony és az éjszaka élményével. A nap múlásának nem pusztán csillagászati értelmezésével, hanem elementáris, nyers tapasztalatával és világformáló erejével.¹¹

⁷ Amiképpen Merleau-Ponty ír az előttem álló este és éjszaka horizontjáról (lásd Merleau-Ponty 2001a. 475, illetve Merleau-Ponty 2012. 446).

⁸ Bachelard épp a hó fehér masszájáról ír hasonlóképpen (lásd Bachelard 2011. 57).

⁹ Érdekes összevetni az érzékek itt jelzett „anonim virrasztását” a fent említett néma jelenléttel, a tiszta különbözőséggel, mely a kései Merleau-Ponty szerint az észlelés eredendő alanya. Mintha Az *észlelés fenomenológiájának* elalvója szolgálna mintául A *látható és a láthatatlan* észlelő szubjektivitása számára, vagyis mintha az az állapot válna a *vad észlelés* előképéül, melybe ébrenlét és elalvás határán kerülünk. Így a napszakok is mintha ehhez hasonló állapotban válnának tulajdonképpen megtapasztalhatóvá.

¹⁰ Az éjszaka elemi tapasztalatának csodás leírása található Hermész isten megjelenésével összefüggésben a nagy ókortudós, Walter F. Otto szövegében (lásd Otto 2002. 151 skk., vö. Kerényi 1984. 58 skk.).

¹¹ Lévinas a *Jelentés és értelem* című szövegében írja, hogy „a reggel és az este tapasztalata beleolvad abba a jelentsébe, amellyel a lét egésze számunkra felruházódik” (lásd Lévinas 1997. 46). A reggel tapasztalatához lásd még Merleau-Ponty 2001b. 56, illetve Merleau-Ponty 2006. 49.

Ha ugyanis visszatérünk az idő tagolásához, úgy azt látjuk, hogy a napok, hetek, hónapok és évek rendje nem csupán az idő praktikus felosztását és a datálhatóságot jelenti, nem csupán a természeti világ leképeződését a kulturálisba, hanem mintegy „belefolyik” az idő tapasztalatába. A Nap, a Hold és a Föld változásai nemcsak az idő mérését teszik lehetővé, hanem egyúttal az időtudat formálódásának közegeként is működnek. A „valamettől” és a „valameddig”, az „előtt”, az „után” és a „között”, az „egyszerre” és az „egymásután” és így tovább – ezek mind-mind olyan határozmányok, melyek nem kizárólagosan a világgal szembeállított tudat saját természetéből következnek, hanem a világgal összefonódott tudatban merülnek fel kölcsönös alakulásuk alakító momentumaiként. Tehát a világ időbeli léte, a földi élet fakticitása a Naprendszerben nem csupán a tudat tárgyai, tartalmai, hanem *a tudatot strukturáló jelenségek*, miközben ezek maguk a rájuk irányuló tudat által mutatkoznak meg. A napszakok így mintegy beleíródnak a tudatfolyam szerveződésébe, alapvetően meghatározzák annak törvényszerűségeit, s nem pusztán a nélkülük is megszerveződő, önmagának törvényeket adó tudatélet esetleges tárgyai vagy horizontjai. Nemcsak megjelenő tartalmak, időanyagok, hanem szervező mozzanatok.¹²

Az égitestek a maguk természetiségével tehát nemcsak az emberi kultúra, hanem az egyéni élettörténet összefüggésébe is belépnek, ezáltal a ciklikus és a lineáris, a világ- és életidő összekapcsolódik. Talán megkockáztatható a kijelentés, hogy az általában vett időtárgyak eksztatikus-intencionális adottságaival szemben a napszakok, a holdciklusok és az évszakok mintegy az *idő testének* részeit alkotják, melyekben e testet öltött idő „pathétikus önadódása” megy végbe, hasonlóan az *élet* Michel Henry által leírt önaffectiójához, önmagát fenomenalizálásához (lásd Henry 2013. 62). A délutánnal és társaival nem mi megyünk az időhöz, nem belőlünk fakad fel, nem mi konstituáljuk, hanem ő jön el hozzánk – miként az alvás és a misztériumi istenség.¹³ Az alkonnyal, az estébe

¹² Merleau-Ponty a *Zeitmaterie Zeitformra* tett hatásáról ír (lásd Merleau-Ponty 2001b. 235, illetve Merleau-Ponty 2006. 207). Merleau-Ponty időfilozófiájához e tekintetben is lásd Szabó 2005. 76 skk. Az időanyag és az időforma elkülönítésének problémáját már maga Husserl is érzékeli, s az *Analysen zur passiven Synthesis* lapjain önkritikusan szövé is teszi (lásd Husserl 1966. 128, vö. Ullmann 2010. 223). A lefolyása tartalmától elvonatkoztatott, saját rendjére redukált időbeliség Sartre szerint az önmagában való időbeliség (*temporalité en soi*) kész totalitásával dermed, s elvesz belőle a lényegi, semmítő momentum (lásd Sartre 1943. 183, illetve Sartre 2006. 197). Mindehhez hozzátehetjük, hogy a dolognak természetesen van egy nyelvi, fogalomképzési vetülete is. A sötétség és a világosság, az árnyék és a fény a gondolkodásra használt általános metaforákhoz tartozik, egyetemes szimbólumok, melyekben a nyelv kifejez valamit a nappal és az éjszaka alaptapasztalatából. Figyelemre méltó például, ahogy Husserl *Időelbádásai*ban az alámerülő múltfázisok üres retencionális tudatának *sötétségéről* beszél, vagyis az alkony, a naplemente, a sötétülés képét alkalmazza az időtudat egyik legalapvetőbb mozzanatára (lásd Husserl 1969. 26, illetve Husserl 2002. 38). Husserl időfilozófiájának néhány problémájához lásd pl. Tengelyi 2007. 125 skk., illetve 157 skk., Ullmann 2012. 91 skk., Sajó 2014. 91 skk., Komorjai 2017. 103 skk.).

¹³ Úgy vélem, ez az a – Merleau-Ponty által említett – nem konstituált „jelen-mező” (*champ de présence*), melyben személyes kapcsolatba kerülök az idővel, annak folyásával, s amelyben

hajlással, a sötétség beálltával az idő nyújtja nekünk vagy vonja meg tőlünk a fenomenének adódását, feltárhatja magát, de vissza is téríthet önmagunkba. Az idő eljövetele a napszakokban így nemcsak az alvással és a halállal rokon, de az élettel is, melyről Henry azt írja, hogy a születéskor mintegy eljön hozzánk és ránk talál (Henry 2013. 68). Ez az önadódás az idő „testében”, „húsában”¹⁴ végbememő önmagára visszahajlásban megy végbe, vagyis az időtagolódások időtudatot generálásában, mely lehetővé teszi a további időkonstitúciós tevékenységeket.

V. A TUDAT ALKONYA

Ha a lombok az est arany hamvába hűlnek,
kezdődik a kihunyt tisztáson majd az ünnep...
(Mallarmé 1876; Mallarmé 1990. 39.)

Belátható, hogy a saját élet kezdetére és végére, általában az életidő teljességére irányuló reflexiót időben megelőzi a reggel és az este tapasztalata, a növekvő és a fogyó Hold látványa, az évszakok egymásra következésének észlelése. E triviális ténynek nagy hordereje van fenomenológiai szempontból. Ugyanis ez azt jelenti, hogy mielőtt saját születésünk és halálunk felnőttként tudatosulna bennünk, előbb gyermeki szemünk láttára hal meg és születik újjá naponta a Nap, havonta a Hold, évente a Föld. Ez utóbbiak a Nap által megnyitott időbeli perspektívát szélesítik tovább, a napokat hetekké, hónapokká, évekké szöve, hogy azután mindez a születés és halál közt kibontakozó életidőig, vagy éppenséggel a keletkezéstől a pusztulásig tartó világidőig táguljon az időtudatban.

Mindez azt is érthetővé teszi, hogy miképp lehetséges az, hogy egyetlen napunk valamiképp életidőnk egészét megjelenítheti, s a napi léptékű időtapasztalatunkban úgyszólván egy teljes élet pereg le előttünk az ébredéstől az elalvásig. Másfelől, mivel egyetlen napunk így kicsiben éveket, évtizedeket mintáz, az is előfordul, hogy életünk különböző idejű eseményeit, melyek életutunkon szétszóródva találhatóak, egy nap összesűrítve vagy megkeverve idézi meg. A napszakok vagy akár egy egész nap hangulata távoli napokat vonzhat magához, vagy éppen közeliakat taszíthat messzebbre. Egzisztenciánk időbe szövődése folytán megmutatkozhatnak egy adott nap rejtett vonatkozásai más napokkal. Mondjuk, a tegnapi reggel egy eljövendő idő ígéretével kecsgettetett, a mai délután egy rég tovatűnthez kapcsolódik, a holnapi éjszaka pedig talán egy sosemvolt hajnal szagát hozza majd felénk. Merthogy a nap és napszak lefutása visszatér napról napra, noha mindegyik önmagát adja. Az egymásra következő

megtanulom, mi maga az elmúlás és az átmenet (lásd Merleau-Ponty 2001a. 474 skk., illetve Merleau-Ponty 2012. 445 sk.).

¹⁴ Merleau-Ponty az idő húsát (*chair du temps*) az idea és a lényeg alatt meghúzódó tapasztalat szövetére érti (lásd Merleau-Ponty 2001b. 148, illetve Merleau-Ponty 2006. 129).

visszafordíthatatlan, lineáris kiterülése a visszatérés körköröségével kombinálódik, a múlandóság az állandósággal, így együtt adva a napi időtapasztalat szerkezetét. A napszakok önmagukból kiáradva az összes többit is átszínezik, akár el is varázsolhatnak bennünket, hogy e káprázatban összecsússzanak életidőnk különféle, akár egymástól távol eső időpillanatai. Életidőnk teljességének felvillanása így nem feltétlenül a maga kronologikus rendjében és összefüggésében történik, hanem mindig változó konfigurációban, melyet a napszak sugall nekünk.¹⁵

Condillac fent említett gondolatából kiindulva felvethető, hogy a gyermekben az idő tapasztalata az első alkonyattal, az első sötétséggel jön létre.¹⁶ Ez utóbbi, tekintetbe véve a csecsemő napi életciklusát, akár az elsötétített szobát is jelentheti, a naponta többször beköszöntő éjszakát, a Nap halálának és a nemrég elhagyott magzati állapotnak eme különös összjátékát. Mert noha Lévinas úgy fogalmaz, hogy az „idő lehetőségfeltétele az emberek közötti kapcsolatban vagy a történelemben rejlik” (Lévinas 2007. 55, vö. Lévinas 1999. 241 skk.), ez csupán az egyik oldal. A Másik tekintete, mely mindenekelőtt az Anyáé és az Apáé, valóban időt adományoz a gyermeknek, ám ehhez kell a sötétben egyedüllet tapasztalata is, midőn eltűnik a szülői szempár, és megszűnik az a tükör, melyben a tükörkép (*imago*) és az öntudat születik, ahogy Lacan írja (Lacan 1993. 5 skk.). Az időtudat születése tehát az elalvás és ébredés tapasztalatához is kapcsolódik, nem pusztán az ébrenlét interperszonális világához. Épp ezért kétkem, hogy „a magány az idő hiánya” lenne, ahogy Lévinas fogalmaz (Lévinas 2007. 45), inkább úgy áll a dolog, hogy az emberi kapcsolatok mellett épp az egyedüllet tapasztalata az idő(tudat) másik, legalább annyira fontos lehetőségfeltétele. A magány és a Másik jelenléte együtt, egymást kiegészítve és felváltva hívhatják elő belőlünk az idő megélését. A Másik tekintetét, arcát tehát ki kell egészítenünk a Nap, a Hold¹⁷ és a csillagok „tekintetével”. Az ég s vele együtt az egész természet arcával, mely akkor fordul a gyermek felé, ha a szülők eltávoz-

¹⁵ Freud az *Álomfejtés* egy helyén megjegyzi, hogy a napszakok az álmotartalomban gyakran a gyermek életszakaszait képviselik (lásd Freud 2003. 287). Úgy vélem, ez a „képviselő” nem csupán az álomra és nem csak a gyermeki életszakaszokra igaz, mint azt a hétköznapi nyelv metaforái („az újkor hajnala”, „pályája delelője”, „élete alkonya” stb.) mutatják. Az mindazonáltal kérdéses, hogy e nyelvi fordulatok mögött adott esetben ott van-e még a tapasztalati háttér.

¹⁶ Gondolatmenetünk szempontjából érdemes kitérni rá, hogy Condillac szövegében az érzékelési formák a szaglással kezdődnek és a tapintásban csúcsosodnak ki, így a látásnak nincs kitüntetett szerepe. A különféle érzékszervek problémája megjelenik például Diderot nevezetes szövegében is, a *Levél a vakokról* és a hozzá fűzött későbbi kiegészítések oldalain (Diderot 1983. 13–58, illetve 59–69).

¹⁷ Ebből a szempontból (is) különös a Hold szerepe. Ugyan az éjszakához tartozik, ám Naptól kölcsönvett, azt felénk sugárzó fényessége van. Így belevilágít a sötétségbe, a Nap/Anyá-Apa szemét kölcsönözi az éjféketességnek. Nem enged végleg visszasüllyedni a különbségnélküliségbe, időtudatot, öntudatot adományozva megtöri a mindent magába olvasztó egyformaságot. A Holdban, a pirkadatban és az alkonyatban rejlik az éjjeli azonosságtól és a nappali különbségtől való eltérés, a hibrid, ambivalens világ születése, az átmenetek iránti

tak kettejük különletébe, hogy tekintetük újra egymásra irányuljon, és átadják gyermeküket a sötétségnek, melyben a világ mintegy visszaváltozik a tükrök stádiumát megelőző állapotba. Mikor tágra nyílt szemmel belebámulva a sötétbe vagy a lehunytt szemhéjak alatt magára maradva a szubjektum saját befelé fordított tükrének végtelen mélységeibe pillant.¹⁸

Az alkony ennek sejtelmével terhes, eme feketébe hatolás kalandjának előérzetével. Talán ezt az állapotot ragadja meg Zelk Zoltán *Este jó* című gyermeken hátborzongató költeménye, melynek utolsó két strófája ekképpen szól: „Ki emel, ki emel, / ringat engemet? / Kinyitnám még a szemem, / de már nem lehet... // Elolvadt a világ, / de a közepén / anya ül, és ott ülök / az ölében én.” (Zelk 2013.)

Ebből az alkonyati tapasztalatból, a *tudat alkonyából* ered az emlékek feléléde és ránk törése. Az első alkonyatra való emlékezés révén magának az elmúlásnak az élményéből, mely úgy alapozta meg gyerekkorunkban az időt és az emlékezetet, hogy jóformán még nem volt mire emlékezni. Az idő egzisztenciális alapja tehát nem csupán életünk kezdetének soha jelen nem volt múltja, melyre a nosztalgia irányulhat, hanem egy olyan múlt-nélküli múlt, melyben maga a *múlás* nyílt meg az egzisztencia tudata számára, és ő maga is rányílt a múlásra. E rányílás, mely minden ősbenyomás legősibbjé, egyfelől kezdetben még nem vonatkozott semmilyen emlékre, inkább magát a rányíló mozdulattal indította el a tudat saját idősodrában, másfelől azóta is hordozza a tudatból kibomló idő egészét. Merleau-Ponty így ír: „Születésem eseménye nem múlt el, [...] hanem egy jövőt kötelezett el... Első észlelésem [...] egy mindig jelenbeli esemény (*un événement toujours présent*).” (Merleau-Ponty 2001a. 466, illetve Merleau-Ponty 2012. 437.) Mindez igaz az első alkonyatra is, mely tulajdonképpen soha nem múlik el. Mindig jelenvaló esemény, ezért minden emlékezés végső soron egy emlékezésre/alkonyra való emlékezés, ámde szemben a hegeli Szellemmel és Minerva baglyával, az individuumban soha nem adható meg az a végső emlék-tárgy, amire az első emlékezés/alkony irányult egykor – és irányul mindig is. Ezen *emlékezeti-alkonyati hiátus* betöltését aztán részint a mások elbeszéléseiből táplálkozó szekunder emlékek végzik el, részint egy meghatározó emlék elsőnek való rögzítése valósítja meg, a háttérben pedig a tudat mélyén

érzékenység, az ellentmondásosságok integrálása. A Hold ilyenként tapasztalása aztán különféle mitikus és költői elképzelésekben tükröződik és nyer plasztikus formát.

¹⁸ Husserl több helyütt foglalkozik az *alvás* problematikájával. A kései időelfogása szempontjából nagy fontossággal bíró ún. *C-kéziratok* két helye különösen érdekes lehet számunkra, melyekben az elalvás és az ébredés, a világ folytonossága, illetve a születés és a halál fenomenjeit elemzi (lásd Husserl 2006. 96 skk. és 417 skk.). Ez utóbbi magyar fordítását lásd Edmund Husserl: *Miként konstituálódik a folyamatos világ egysége az alvás szünetein túl? Alvás, születés és halál mint konstitúciós problémák* (Varga – Zuh [szerk.] 2011. 113 skk.). Szintén fontos írások a *Phänomenologie des Unbewusstseins und die Grenzprobleme von Geburt, Schlaf und Tod* cím alatt megjelentetett szövegek a hagyatékából (lásd Husserl 2013. 1–81). Husserl idevágó nézeteihez lásd Torma 2013. 255–263.

olyan mitikus idők konstruálódnak, melyek a tudatosságot megelőző ősmúltat annak elvesztésével együtt villantják fel. Az emlékezésmentesség paradicsomi állapota, a teljesség, a tiszta jelenlét aranykora e hiánybetöltésben alakul ki, hogy aztán életünk minden napjának rejtett időhárterét alkossa. Ez rezdül meg minden alkonyat eljöttével, mert benne az idő fenomenális eredete dereng fel.¹⁹

Az elolvadt világ közepén, a láthatóságon túl azonban mindig megmarad az anyai öl érzete.²⁰ Ez kívül esik a sötétség és a fény, a tiszta vizualitás világán, így a testbe ékelődve megőrzi az életet a felébredés számára. Hisz végül is nemcsak elsötétülés van, de kivilágosodás is. A hajnal, az ébredés, a reggelente megismétlődő születés azt mutatja, hogy bár létünk, mint a faleveleké, ahogy Homérosz megjegyzi (Homérosz 2006. 110 [VI, 146–149]), ám mégsem vagyunk szó szerint egynapélók (*ephémerei*), miként a kérészek, hanem elolvadása után a világ újra összeáll és felépül. A Nap halála, a sötétség beköszönt, a tükrök alkonyati eltűnése nem végleges, van új nap, a világ hozzánk visszatérve minduntalan megismétli magát, miként a szempillantásban. A sötétség előtti és utáni világot a tudat egy *őseredeti összefűzéssel* kapcsolja egybe, melyet a test mélyén rejtett el és őrzött meg egy különös, anyához fűződő, tőle kapott érzetben. Végso soron talán ez az idő legmélyebből feltörő forrása bennünk.

IRODALOM

- Bachelard, Gaston 2011. *A tér poétikája*. Ford. Bereczki Péter. Budapest, Kijarat.
 Bergson, Henri 1990. *Idő és szabadság. Tanulmány eszméletünk közvetlen adatairól*. Ford. Dienes Valéria. Szeged, Universum.
 Condillac, Étienne Bonnot de 1976. *Értekezés az érzetekről*. Ford. Jancsovcics Ferenc és Erdélyi Ágnes. Budapest, Magyar Helikon.

¹⁹ A *születés* fenomenológiai jelentőségét érintik a már említett husserli szöveghelyek. Heidegger csak röviden tér ki rá a *Lét és idő* lapjain, és egyrészt csupán a történetiségnek (*Geschichtlichkeit*) az életösszefüggés felőli konstitúciója kapcsán hozza szóba, másfelől szerinte a születés fenoménje csak a halálé felől kerül be az egzisztenciába (lásd Heidegger 2006. 390 sk., illetve Heidegger 1989. 624 sk.). Ezzel szemben Sartre *A lét és a semmi* egy fontos helyén hangsúlyozza a születés (*naissance*) problémájának filozófiai jelentőségét. Szerinte a tudattal bíró Önmagért-való (*pour-soi*) mindig is rendelkezik múlttal, azzal együtt jön világra. Felbukkanása kezdettől fogva az Önmagában-való dologság (*en-soi*) semmítése. E semmítés (*néantisation*) révén konstituálódik a múlt, ennyiben az idő felfakadása a tudatnak a létről való leválását hordja magában. Ugyanakkor a *pour-soi* létét is ez konstituálja, „egy olyan léthez való viszonyulás, ami *nem* tudat, ami az identitás teljes éjszakájában (*dans la nuit totale de l'identité*) létezik...” (lásd Sartre 1943. 174 sk., illetve Sartre 2006. 186 sk.). Mindezek alapján úgy is fogalmazhatunk, hogy a gyermekben felbukkanó tudat egy „ős-semmítésben” válik el a világtól az alkony és az éjszaka tapasztalatában. Az alkonyat jelenti be a totális azonosság éjfélete álomvilágát, mely a tudatot egyrészt a visszaolvadás lehetőségével csábítja magába, másrészt azt a referencia-pontot jelenti ettől fogva, amihez képest a tudat elkülönböződik és önmagát időbeliként tapasztalja.

²⁰ A ringatáshoz, a megtartottsághoz, a testi önérzékeléshez és a vitális affektusokhoz lásd Vermes 2023. 43 skk.

- Diderot, Denis 1983. *Válogatott filozófiai művei*. Ford. Csatlós János és Győry János. Budapest, Akadémiai.
- Fisette, Dennis 2021. Emotions and Moods in Husserl's Phenomenology. In Hanne Jacobs (szerk.) *The Husserlian Mind*. New York, Routledge. 220–231.
- Freud, Sigmund 2003. *Álomfejtés*. Ford. Hollós István. Budapest, Helikon.
- Gibson, James J. 2019. *Közeg, szubsztanciák, felületek*. Ford. Szabó Zsigmond. <https://exindex.hu/nem-tema/kozeg-szubsztanciak-feluletek/>. A letöltés dátuma 2024. 03. 30.
- Heidegger, Martin 1989. *Lét és idő*. Ford. Vajda Mihály, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István. Budapest, Gondolat.
- Heidegger, Martin 2001. *A fenomenológia alapproblémái*. Ford. Demkó Sándor. Budapest, Osi-
ris/Gond-Cura Alapítvány.
- Heidegger, Martin 2006. *Sein und Zeit*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag.
- Henry, Michel 2013. *Az élő test. Válogatott tanulmányok*. Ford. Farkas Henrik, Moldvay Tamás, Sajó Sándor, Ullmann Tamás. Pannonhalma, Bencés Kiadó.
- Hérakleitosz 1992. B 15. Ford. Kerényi Károly. In *Görög gondolkodók 1*. Budapest, Kossuth Kiadó. 32.
- Hésziadosz 1974. Istenek születése. In uő: *Istenek születése / Munkák és napok*. Ford. Trencsényi-Waldapfel Imre. Budapest, Magyar Helikon. 5–37.
- Homérosz 2006. *Íliász*. Ford. Devecseri Gábor. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Husserl, Edmund 1966. *Analysen zur passiven Synthesis. Aus Vorlesungs- und Forschungsmanuskripten, 1918–1926*. Husserliana XI. Szerk. Margot Fleischer. The Hague, Martinus Nijhoff.
- Husserl, Edmund 1969. *Zur Phänomenologie des inneren Zeitbewusstseins (1893–1917)*. Husserliana X. Szerk. Rudolf Boehm. The Hague, Martinus Nijhoff. <https://doi.org/10.1007/978-94-015-3945-6>
- Husserl, Edmund 2002. *Előadások az időről*. Ford. Sajó Sándor, Ullmann Tamás. Budapest, Atlantisz.
- Husserl, Edmund 2006. *Späte Texte über Zeitkonstitution (1929–1934). Die C-Manuskripte*. Husserliana Materialienband VIII. Szerk. Dieter Lohmar. Dordrecht, Springer.
- Husserl, Edmund 2011. Miként konstituálódik a folyamatos világ egysége az alvás szünetein túl? Alvás, születés és halál mint konstitúciós problémák. Ford. Zuh Deodáth. In Varga – Zuh [szerk.] 2011. 113–128.
- Husserl, Edmund 2013. *Grenzprobleme der Phänomenologie. Analysen des Unbewusstseins und der Instinkte. Metaphysik. Späte Ethik. Texte aus dem Nachlass (1908–1937)*. Husserliana XLII. Szerk. Rochus Sowa és Thomas Vongehr. Dordrecht – Heidelberg – New York – London, Springer.
- Husserl, Edmund 2020. *Studien zur Struktur des Bewusstseins/Teilband II. Gefühl und Wert. Texte aus dem Nachlass (1896–1925)*. Husserliana XLIII/2. Szerk. Ulrich Melle és Thomas Vongehr. Dordrecht, Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-35926-3>
- Kerényi Károly 1984. *Hermész, a lélekvezető. Az élet férfi eredetének mitológémiája*. Ford. Tatár György. Budapest, Európa.
- Komorjai László 2017. *Idő és folytonosság. A tapasztalatfolyam fenomenológiája*. Budapest, L'Harmattan.
- Lacan, Jacques 1993. A tükör-stádium mint az én funkciójának kialakítója, ahogyan ezt a pszichoanalitikus tapasztalat feltárja a számunkra. Ford. Erdélyi Ildikó és Füzessey Éva. *Thalassa*. 4/2. 5–11.
- Lévinas, Emmanuel 1997. *Nyelv és közelség*. Ford. Tarnay László. Pécs, Tanulmány – Jelenkor.
- Lévinas, Emmanuel 1999. *Teljesség és végtelen*. Ford. Tarnay László. Pécs, Jelenkor.
- Lévinas, Emmanuel 2007. Az idő és a másik. Ford. Gulyás Péter. *Világosság*. 48/10. 33–62.
- Lingis, Alphonso 2021. *Érzékelés: az érzékenység értelme*. Ford. Szabó Nóra. Budapest, Typotex.

- Mallarmé, Stéphane 1876. *L'Après-Midi d'un faune*. https://fr.wikisource.org/wiki/L%E2%80%99Apr%C3%A8s-Midi_d%E2%80%99un_faune/%C3%89dition_1876.
- Mallarmé, Stéphane 1990. Egy faun délutánja. Ford. Rónay György. In Szegzárdy-Csengerly József (szerk.) *Stéphane Mallarmé és Paul Valéry versei*. Budapest, Európa Könyvkiadó. 36–40.
- Merleau-Ponty, Maurice 2001a. *Phénoménologie de la perception*. Paris, Gallimard.
- Merleau-Ponty, Maurice 2001b. *Le visible et l'invisible*. Szerk. Claude Lefort. Paris, Gallimard.
- Merleau-Ponty, Maurice 2006. *A látható és a láthatatlan*. Ford. Farkas Henrik és Szabó Zsigmond. Budapest, L'Harmattan – Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék.
- Merleau-Ponty, Maurice 2012. *Az észlelés fenomenológiája*. Ford. Sajó Sándor. Budapest, L'Harmattan – Magyar Fenomenológiai Egyesület.
- Otto, Walter F. 2002. *Die Götter Griechenlands. Das Bild des Göttlichen im Spiegel des griechischen Geistes*. Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann.
- Platón 2005. *A lakoma*. Ford. Telegdi Zsigmond fordítását az eredetivel egybevetve és javítva Horváth Judit. Szerk. Steiger Kornél. Budapest, Atlantisz.
- Sajó Sándor 2014. *Majdnem minden. A megtört totalitás dialektikája*. Budapest, L'Harmattan.
- Sartre, Jean-Paul 1943. *L'être et le néant. Essai d'ontologie phénoménologique*. Paris, Gallimard.
- Sartre, Jean-Paul 2006. *A lét és a semmi*. Ford. Seregi Tamás. Budapest, L'Harmattan – Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék – Magyar Filozófiai Társaság.
- Schreiner Dénes 2020. *Tragikus voyeur. Filozófiai kísérletek*. Budapest, Uránia – L'Harmattan.
- Seregi Tamás A földről. https://www.academia.edu/40646483/A_f%C3%B6ldr%C5%91l. A letöltés dátuma 2024. 03. 30.
- Szabó Zsigmond 2005. *A keletkezés ontológiája. A végtelen fenomenológiája*. Budapest, ELTE BTK Filozófiai Intézet – L'Harmattan – Magyar Filozófiai Társaság.
- Tengelyi László 2007. *Tapasztalat és kifejezés*. Budapest, Atlantisz.
- Torma Anita 2013. Alvás és éberség Husserl fenomenológiájában. In Varga – Zuh (szerk.) 2013. 255–263.
- Ullmann Tamás 2010. *A láthatatlan forma. Sematizmus és intencionalitás*. Budapest, L'Harmattan.
- Ullmann Tamás 2012. *Az értelem dimenziói*. Budapest, Könyvpont – L'Harmattan.
- Varga Péter András – Zuh Deodáth (szerk.) 2011. *Az új Husserl. Szemekvények az életmű ismeretlen fejezeteiből*. Budapest, L'Harmattan – Magyar Dascinalitikai Egyesület.
- Varga Péter András – Zuh Deodáth (szerk.) 2013. *Kortársunk, Husserl. Tanulmányok a 150 éves Edmund Husserl filozófiájáról*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- Vermes Katalin 2023. *A felelő(s) test. Exkarnáció és inkarnáció ritmusai*. Budapest, L'Harmattan.
- Zelk Zoltán 2013. *Este jó*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum. https://reader.dia.hu/document/Zelk_Zoltan-Alszik_a_szel-10489